

Младен Лазих

УДК 316.422(497.11)''18/19''(093.2)

316.334.2/.3(497.11)''18/19''(093.2)

340.134(497.11)''18/19''(093.2)

Друштвени односи у Србији у време закаслелог капиталистичког развоја

Апстракт: Аутор чланка на основу релевантне литературе анализира друштвене односе у Србији током XIX и XX века, налазећи у њима континуитет надмоћи државе над друштвом. Тежиште анализе је на међусобном односу необразованог „сељачког мора“, војне и управљачке елите, те малобројног грађанства. Државоцентричност је идентификована као начин модернизације традиционалног друштва у Србији, што је у више наврата имало изузетно високу цену у љуским животима и материјалним добрима.

Кључне речи: Србија, модернизација, државоцентричност, грађанство, сељаштво, капитализам

У овом тексту, који је део шире целине,¹ излаже се развијени истраживачки нацрт друштвено-историјске студије о динамици класних односа у Србији током XIX и прве половине XX века. Детаљнија расправа о овом проблему, која би у принципу требало да укључи целокупан (вишевековни) историјски период који је претходио успостављању социјалистичког поретка у Југославији, овде се, наиме, морала ограничити на излагања општијег карактера како због недостатка простора тако и због недовољно истражене историографске грађе, чија би обрада захтевала посебну студију.²

---

¹ Текст представља нешто скраћени, завршни део другог одељка рукописа књиге чији је радни наслов: *Промене класних односа у Србији*. Књига се састоји из три дела: теоријског (излагање теоријско-хипотетичког оквира), историјског (анализа динамике класних односа у Србији током XX века) и аналитичког (обрада емпиријске грађе о променама класне структуре од времена које је непосредно претходило слому социјализма до садашњег времена).

² Динамици друштвених односа – великим групама и њиховим међусобним релацијама – у историографији југоисточне Европе, а посебно Србије, није придавана довољна пажња (ако се, наравно, апстрахује хагиографска обрада улоге комунистичких револуционара између два светска рата). Истакнуто место овде заузима новија студија Мари-Жанин Чалић, *Социјална*

Пре свега, у складу са овде примењеним поступком³, анализу треба почети претходно утврђеним увидом да је у петој деценији XX века (током Другог светског рата и у првим годинама након његовог завршетка), на подручју Југославије (као и у другим земљама средње – источне Европе) извршена револуционарна (системска) промена: закаснелоформативни облик капиталистичког поретка замењен је колективно-власничким (социјалистичким) типом друштвене репродукције. Општи приступ објашњењу историјске могућности ове врсте промене такође је претходно назначен: командно-планска регулација представљала је алтернативни друштвено-историјски облик којим је успостављана доминација индустријске производње, посебно у земљама у којима су претпоставке за ту производњу касније ступале на историјску сцену (акумулација капитала, стварање предузетничке класе итд.).⁴

О разлозима „кашњења“ капиталистичког развоја на подручјима „западног Балкана“, али и источне Европе, па и знатног дела средње Европе, писано је у више наврата и у то питање сада се неће улазити⁵. Оно што је за ову анализу бит-

---

историја Србије 1815–1941, Београд, 2004.), а треба поменути и радове који се баве различитим аспектима (закаснеле) модернизације, као што су: Перовић, Л., Обрадовић, М., Стојановић, Д., *Србија у модернизацијским процесима XX века*. Београд 1994; Перовић, Л., ур. *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Београд 2003; Перовић, Л., *Између анархије и аутократије. Српско друштво на прелазима векова*, Београд 2007; Марковић, П., *Београд и Европа 1918–1941. Европски утицаји на модернизацију Београда*. Београд 1992; Димић, Љ., *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941, I–III*, Београд 1996; Миљковић-Катић, Б., *Структура градског становништва Србије средином XIX века*. Београд 2002; Стојановић, Д., *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*. Београд 2008; Ђорђевић, Д., *Огледи из новије балканске историје*, Београд 1989; међу социолошким радовима види, нарочито, Јанићијевић, М., *Стваралачка интелигенција међуратне Југославије*, Београд 1984.. О стању историјских истраживања процеса модернизације у Србији види у Перовић, Л., *Између анархије и аутократије...*, стр. 47–50.

³ Приступ који се у анализи примењује називам „регресивним“: историјски процеси настоје се осветлити тако што се истражују „уназад“. То, даље, значи да се у сваком насталом друштвеном склопу односа настоје пронаћи из њега искључене – или њиме пригушене – могућности, које би значиле реализације интереса супротстављених актера, привремено или трајно потиснутих из обликовања доминантних друштвених односа, или главних развојних кретања. Више се о том приступу говори у првом делу поглавља.

⁴ Шире разјашњење друштвено-историјских околности које су у Русији, током двадесетих година прошлог века, омогућиле настанак алтернативног типа друштвене организације индустријске производње – у којем се наглашава значај: а. закаснеле индустријализације; б. савременог карактера постојећих индустријских постројења у земљи; в. растуће улоге државе у економској регулацији у светским размерама у том периоду; г. слабости како буржоаске класе у настајању тако и царских управних и административних апарата; д. могућности да се незадовољно сељаштво масовно мобилише; е. мобилизаторских способности бољшевика; ж. величине и природних богатстава земље који су омогућавали бар привремену (политичку и економску) аутаркију и т. сл. – дато је у Лазић, М., *Систем и слом*, Београд 1994, стр. 37–45.

⁵ Уп. нпр. Gerschenkron, A., *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*, Cambridge 1962; Chirot, D., *Social Change in a Peripheral Society: The Creation of a Balkan*

но јесте, најпре да је Комунистичка партија Југославије, на темељу друштвеног обрасца успостављаног у Русији/СССР током друге и треће деценије XX века, приступила изградњи системског модела командно-планске друштвене репродукције током и непосредно после рата (у том је смислу овај процес „преузимања“ општег друштвеног модела регулације споља, од новоформиране елите, и његовог наметања друштву, аналоган „враћању“ на тржишну регулацију, сада по узору на Западне земље, крајем XX века). Структурални услови који су омогућили „замену“ дотадашњег репродукцијског обрасца алтернативним, били су слични руским: због слабости буржоаског друштва, његова је репродукција била знатно ослоњена на државу (или, снажније, али и тачније изражено, држава је у Југославији, као и у царској Русији, још била основни актер успостављања буржоаских односа у то време); драматичан ратни пораз суштински је ослабио најважније државне апарате (репресивне и административне), дајући тако простор за успостављање конкурентских апарата (које су организовали комунисти); спољашње околности – снага победничке совјетске армије (у случају Србије, односно, ратна исцрпљеност западних савезника у раздобљу 1918–1921, када је реч о Русији) – омогућиле су да актери новог поретка сачувају освојену власт и учврсте нове принципе друштвене регулације (колективноласничко управљање економијом, политички и културни монопол). Оно што сада преостаје јесте да се, укратко, анализирају поменути структурални предуслови успостављања и учвршћења алтернативног – социјалистичког – друштвеног поретка, крећући се унатраг, од достигнутих облика односа ка њиховим предусловима.

Анализа мора почети, свакако, нешто детаљнијим указивањем на претходну слабост буржоаског друштва и његову скоро беспомоћну ослоњеност на државу, јер су оне суштински олакшале не само успостављање него, пре свега, репродукцију новог друштвеног поретка. Када је о успостављању реч, наиме, упоредна историјска анализа показује да је значај спољашњег чиниоца имао у томе примарну улогу. Ратни пораз и окупација током нацистичког „тоталног рата“ увелико су уништили „домаће“ државне апарате како у Француској и Грчкој тако и у Чехословачкој, Пољској, Југославији итд., а покрет отпора у Француској, Италији, Грчкој или Југославији пре свега су организовали комунисти (стварајући тако властите оружане формације). Пораз „сила осовине“ у свим тим земљама резултирао је снажним настојањима комуниста да освоје политичку власт, а они су постигли успех само у земљама које су договором припале совјетској сфери утицаја (без обзира на ранији релативно висок степен капиталистичког друштвено-историјског развоја – као у случају Чехословачке;

Colony, New York, 1976; Chirot, D. ed. *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*. Berkeley 1989; Lampe, J. and Jackson, M., *Balkan Economic History, 1550–1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington, 1982; види и један знатно старији „домаћи“ покушај, у Мирковић, М., *Главни узроци заосталости славенских народа*, Загреб 2008 (1923).

или на релативно широк комунистички утицај, као у Италији и Грчкој, итд.). Ако је, међутим, спољашња сила обезбедила опште оквире друштвеног поретка (капиталистичке или командно-планске), успех његове репродукције почивала је на раније створеним, унутрашњим друштвено-историјским претпоставкама. У случају Србије, дакле, брзо наметнут, а недуго затим и све масовније прихватан, легитимитет централно-планске, редистрибутивне алокације ресурса (уз државну репресију, а затим и забрану политичког такмичења и т. сл.) лако је нашао ослонац у претходној дуготрајној (од времена успостављања фактичке, а затим и међународноправно признате, националне самосталности) средишњој регулационој улози државе у економији, и њеном скоро континуираном ауторитарном политичком режиму. На којој је основи тај дуготрајни континуитет успостављен?

Ако се погледају економска и друштвена структура Краљевине Југославије (и Србије у њеном склопу), током двадесетих и тридесетих година протеклог века, показује се да је реч о друштву и држави који се и даље налазе у предворју капиталистичке модернизације. Тако је, на пример, у националном дохотку 1936. године индустрија учествовала са 8,29%, према 49,41% колико је било учешће пољопривреде и сточарства, док је тај однос 1926. године био 8,36% према 45,17%⁶; 1938. године учешће индустрије скочило је на 15,17%, наспрам 40,55%, колико је било учешће пољопривреде и сточарства⁷; тај је скок, међутим, умногоме био последица нагло појачаних *државних* економских активности на организовању јавних радова, ради превазилажења дуготрајне економске кризе, те на убрзаном *државном* програму наоружавања).⁸ Друштвена последица таквог односа била је да је у Србији број радних места у индустрији износио 1938. године тек 55.025 (односно, за претходних двадесетак година отворено је било тек око 25.000 нових радних места у индустрији).⁹ Другим речима, Србија је непосредно пред Други светски рат била наглашено доминантно пољопривредна земља, у којој су око три четвртине радно активног становништва чинили сељаци пољопривредници, а тек десетак процената индустријски и занатски радници.¹⁰

⁶ Уп. Димић, Љ., *Културна политика...*, стр. 103, 140.

⁷ Уп. Димић, Љ., *Културна политика...*, стр. 140.

⁸ Чалић износи, позивајући се на друге изворе (Стајић, Вински), нешто више проценте, спајајући индустрију и рударство, али по свој прилици и кућну радиност, у једну категорију, која у југословенском националном дохотку за 1939. годину учествује између 18% и 20% (према различитим изворима). Уп. Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 415. Но, основни тренд између 1923. и 1939. године и према овој ауторки остаје непромењен: веома спори раст учешћа индустрије у националном дохотку (17% у 1923. години) и константно учешће пољопривреде (46,9% у 1923. години и 46,1% у 1939. години) – *ibid.*

⁹ Уп. Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 398.

¹⁰ Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 399.

Овде нема потребе да се настави с опширним понављањима познатих основних друштвено-економских чињеница о (заостајању у) развоју Србије током прве половине 20. века.¹¹ Оно што је за садашњу анализу битно јесте најпре да је ситнопоседничко сељаштво, све до револуционарног преображаја поретка после Другог светског рата, чинило бројчано изразито већинску категорију становништва. Стога је јасно да је оно морало представљати и основну масовну снагу тог револуционарног преврата („сељачка револуција“, изведена према обрасцу руске, који су касније следиле и кинеска¹², али и све друге аутохтоне револуције XX века: кубанска, вијетнамска итд.). Комунистичка партија, која је формирала организациону основу револуционарног покрета (и тако се успоставила као елита која је „одозго“ обликовала увођење новог поретка), имала је првобитно кадровско упориште првенствено унутар малобројног индустријског радништва (у складу са својим идеолошким начелима, али и на основу заоштрених индустријских сукоба, нарочито током тридесетих година двадесетог века, у доба драматичне светске економске кризе, која је Србију/Југославију посебно тешко погађала, као слабије развијену земљу¹³), али је своје историјско постигнуће могла да оствари само захваљујући успешној мобилизацији сељаштва, током ослободилачког и грађанског рата, и то на програму који је пре свега био утемељен на егзистенцијалним, а не на системско-превратничким ревандикацијама.

Речено је да је сељаштво у Србији, у лето и јесен 1941. године, мобилисано првенствено у рат против стране окупације, док се у границама Независне Државе Хрватске оно покренуло (како аутономно тако и уз помоћ комуниста) примарно ради очувања голог живота пред усташким геноцидом. Стога је у овом другом случају партизански покрет опстао и растао, док је у Србији брзо запао у кризу и обновио се тек после доласка партизанских јединица са запада земље, током 1944. године. У међувремену, тај је покрет био изградио протодржавне организацијске и идеолошке структуре (управне, административне, војне, полицијске, културне). При том, оно што је било најважније за обезбеђивање подршке коју су од знатног дела сељаштва (па, дакле, од већине становништва) те структуре добиле нису били елементи по којима су се оне од ранијег поретка разликовале него облици који су му изгледали блиски (оно што се могло интерпретирати као историјски континуитет, а не као дисконтинуитет – ма колико да се у идеолошком јавном дискурсу тврдило супротно!).

¹¹ Види о томе у Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*

¹² Као што се наводи у Skocpol, T., *States and Social Revolutions*, Cambridge 1979.

¹³ Национални доходак је 1933. године у Југославији, у односу на 1929. годину, износио свега 46%, што представља већи пад него у било којој другој европској земљи. Уп. Ђатовић, Д., *Стари државни дугови. Прилог економској и политичкој историји Србије и Југославије, 1862–1941*. Београд 1991, стр. 163.

Ти елементи континуитета друштвених (државних и идеолошких) структура, које је за нашу анализу неопходно поменути, јесу следећи: средишња друштвена улога државе, укључујући њену доминантну регулациону (и реди-стрибутивну) економску улогу; патронски однос те државе према ситноposedничким сељацима, који имплицира њихову заштиту од капиталистичких облика диференцијације и пауперизације (у смислу „пролетаризације“, тј. лишавања земљишног власништва); егалитарна и ауторитарна идеологија. Да је цели тај структурни склоп, *mutatis mutandis*, близак социјалистичком типу командно-планске регулације, јасно је по себи¹⁴; када су комунисти покушали да његову средишњу компоненту, (ситно) приватно земљишно власништво, насилно уклоне – политиком „левог екстремизма“, крајем 1941. године, или колективизацијом, деценију касније – сељачка подршка претварала се отпор, који је „враћао“ политику на претходно стање; и тек када је социјалистичка индустријализација понудила сељацима „позитиван“ програм привлачења уместо одбијања, према којем је напуштање пољопривредног занимања сам сељак себи недвосмислено могао представити као добитак – при чему је, најчешће, задржавао ситан земљишни посед и преобликовао се у хибридног сељака-радника! – они су у Србији успешно одвојени од традиционалног животног обрасца). Међутим, исто је тако јасно да је основни механизам овог склопа – „размена“ (заштите за подршку) између разраслих доминантних државних апарата и бројем далеко преовлађујућег ситноposedничког сељаштва – у основи карактеристичан и за претходни историјски период, успорене изградње периферијског капиталистичког друштва. Сада, дакле, истраживање треба да пође временски мало даље унатраг.

Претходно је поменут нагли раст економске улоге државе током светске економске кризе, између краја двадесетих и половине тридесетих година прошлог века. Томе треба додати и изузетно важну улогу коју је за раст економских активности државе почео да игра, пред крај тридесетих, убрзани прелазак земље на ратну привреду. Тако је „нова економска политика“ владе Милана Стојадиновића, од 1935. године надаље, почивала на „драстичном ширењу државних и од државе контролисаних индустријских предузећа“ и „оживљавању конјунктуре уз помоћ мера јавних радова“.¹⁵ Поред тога, држава је тада оснивала и ширила раније успостављене монополе: „Њени захвати су обухватили развој шумарства, унапређење рударства и металургије, интензивирање производње шећера, повећање производње текстила..., као и преоријентацију производње на наоружање“.¹⁶ Пошто је на тај начин држава постала власник око 15% индустријског

¹⁴ Уп. Лазих, М., *У сусрет затвореном друштву*, Загреб 1987.

¹⁵ Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 383; о величини и значају јавних радова у овом периоду види детаљну анализу у Ђуровић, С., *Државна интервенција у индустрији Југославије 1918–1941*, Београд 1986, стр. 197–284.

¹⁶ Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 388

капитала у земљи¹⁷, основано се може закључити да се она „почела јављати и као највећи послодавац и највећи предузетник“.¹⁸ Најзад, почетак Другог светског рата, 1939. године, додатно је подстакао ове процесе, тако да је „државна интервенција... сада обухватила и контролу тржишта сировина, централизацију спољне трговине, као и тржиште новца и кредита“.¹⁹

Наведене изразито снажне етатизацијске тенденције унутар базично грађанског поретка²⁰ показују да је пут који је нови – командно-плански – друштвени облик морао у Србији (Југославији) да пређе после Другог светског рата био много мање посут препрекама него што би се у први мах могло помислити. Када је о класним односима реч, видели смо да су уступци комуниста (задржавање ситног приватног земљишног власништва) лако отклонили отпор далеко најбројније друштвене групације, сељаштва. Свакако, од броја припадника класе могла је бити важнија дотадашња носећа системска улога буржоазије, али је и њен отпор револуционарним променама био релативно слаб, због више разлога. Пре свега, после завршетка рата она се нашла лишена заштите државних апарата, који у „нормалним“ условима репродукције система надокнађују њену наглашену бројчану инфериорност. Даље, она је била ратом вишеструко ослабљена: један њен део био је компромитован због сарадње са окупаторским режимом; други део био је током рата физички или финансијски уништен, или је емигрирао; најзад, она ни пре рата није била довољно снажна да би се одупрла посезањима државе у подручја њених тржишних активности (нарочито пред крај тридесетих година) иако је то покушавала.²¹ Претходна слабост буржоазије потиче, разумљиво, из закаснелог капиталистичког развоја земље, који најједноставније документује структура занимања становништва у време Краљевине Југославије. У тој структури, запослених у примарним областима

¹⁷ Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*

¹⁸ Димић, Ј., *Културна политика...*, стр. 141.

¹⁹ Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 393.

²⁰ У овој врсти закључивања Ђуровићева иде и даље: „Организационо, од првих дана приреда је у Краљевини СХС потпала под надзор државе...“ Ђуровић, С., *Државна интервенција...*, стр. 64. А затим: „Бановинском и коморском организацијом Краљевина Југославија је од 1929. године држала чврсто под контролом државе преко индустријских комора, Удружења индустријалаца и Централне индустријских корпорација вертикалну и хоризонталну организацију приватне индустрије у земљи.... Она је била регулатор промета и организатор унутрашње и спољне трговине, не само посредно, него непосредно у најважнијим производима земље: пољопривредним, шумарским, дрвним, рударским и индустријским.“ Ђуровић, С., *Државна интервенција...*, стр. 285–286.

²¹ „Пораст утицаја државе је наишао на огорчену критику предузетника... Централна индустријских корпорација је указала својим члановима на то да су министарства проширила своје активности на она поља производње где су већ основане приватне фирме... Индустријалци су се стално жалили да ће новом економском политиком либерални систем постепено бити уништен. Зато су... организовали отпор.“ Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 390–391. Покушај тог отпора, међутим, убрзо је отклонио нацистички напад на земљу.

(пољопривреда, шумарство, рибарство) било је, 1921. године, 78,87% (а 1931. год. 78.58%), запослених у индустрији и рударству – 9,91% (односно 11,0%), у трговини и саобраћају – 4,35% (односно 4,85%) и у јавним службама и слободним занимањима – 3,80% (односно 4,08%.²² Иза наведених процената, који по себи недвосмислено документују драматично заостајање друштвеног развоја земље (при чему се Србија налазила између развијеније Словеније/Дравске бановине и заосталијих подручја Босне и Херцеговине, Македоније, Црне Горе; треба, свакако, имати у виду да су јужни делови Србије, који су били припојени тек коју годину раније, током Балканских ратова, такође били знатно неразвијенији, поготово од Београда и Војводине, па је и Србија унутар себе саме садржавала изразиту развојну неравномерност, карактеристичну за земљу у целини), могу се уочити још неповољније одлике:

– Пре свега, тренд промена показује наглашену спорост, иако је прва половина треће деценије двадесетог века била обележена снажнијим економским растом (учешће пољопривредника једва да је опало, а број запослених у индустрији, трговини итд. сразмерно мало је порастао).

– Затим, структура пољопривредног становништва била је драматично неповољна: 62,1% сеоских домаћинстава у Србији (67,9% у Југославији) поседовало је мање од пет хектара земље. Та су домаћинства била неспособна да производе тржишне вишкове, а већина њих била је упућена на додатне приходе како би обезбедила пуку егзистенцију.²³

– Даље, са запосленима у индустрији (десетак процената), спојени су и они који су радили у занатству, а оно је по правилу имало преиндустријска обележја и пре је ограничавало него убрзавало успостављање капиталистичких односа (продуктивност по запосленом у занатству била је, нпр., три пута мања него у индустрији.²⁴ О карактеру саме индустрије најбоље сведочи податак да је у Савској бановини „која се може сматрати репрезентативном за целу територију Југославије, само... 36% фабрика класификовано као ’модерне’, 45% као ’делимично модерне’, а остале као ’застареле’“.²⁵

– Најзад, не треба сметнути с ума ни удео становника које је запошљавала држава, с обзиром на њену изражену интервенционистичку економску улогу.²⁶ При том, о повлашћенијем, грађанском делу те друштвене групације Димић износи следеће: „Краљевина Југославија била је земља у којој се чиновништво брзо умножавало, тако да је њихов број у годинама између Првог и Другог свет-

²² Димић, Ј., *Културна политика... I*, стр. 35.

²³ Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 226–227.

²⁴ Вински, нав. по Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 260.

²⁵ Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*

²⁶ „Као највећи послодавац у условима државно-капиталистичке привреде, држава је... плаћала велику војску од 400 хиљада људи својих намештеника: чиновника и службеника, официра и подофицира, радника и занатлија.“ Ђуровић, С., *Државна интервенција...*, стр. 286.

ског рата неколико пута увећан... Само је горњи чиновнички слој, отприлике око 20.000 чиновника (од 287.870, према попису из 1931. – М. Л.), могао живети лагодније, док су остале категорије службеника радом у државној служби једва могле обезбедити егзистенцију својим породицама... Чиновнички закони су службеницима забрањивали бављење сваком другом споредном службом..., тј. спречавали су сваку могућност да чиновници постану економски самостални и инсистирали на ставу да *само од државе зависан чиновник може одано служити интересима државне политике*²⁷.

Економска структура земље, а посебно њена изразито спора промена, укратко, недвосмислено сведоче о слабости грађанске класе у Краљевини Југославији (и Србији), а нарочито њеног буржоаског врха.²⁸ До истог закључка, о израженој ограничениости друштвене улоге буржоазије у земљи, долази се и ако се узму у обзир неки други индиректни показатељи. Пре свега, успорен капиталистички развој био је овде пренаглашено зависан од спољашњег капитала: „Страни капитал је у индустрији и новчарству предратне Југославије учествовао са око 60% целокупног капитала...“²⁹ Страни капитал, међутим, као што су показале неке боље утемељене студије о зависности у светском капиталистичком систему, може само ограничено да подстакне (капиталистичку) модернизацију, и то пре свега ако држава домаћин створи окружење у којем ће профитни интерес спољашњег инвеститора бити доведен у комплементаран однос са економским развојним циљевима земље; другим речима, ако се

²⁷ Димић, Ј., *Културна политика... III*, стр. 289; курзив М. Л.

²⁸ Индикативно је, да је та класа остала практично изван историографске анализе, па се тако ни у студији Чалићеве не може наћи посебан одељак о њој. Поред бројних расправа о сељаштву и (најчешће идеолошки оријентисаних) изучавања радничке класе, анализирани су још, донекле, као што је наведено, средњи грађански слојеви, док се, нпр., у зборнику о „елитама у модернизацијским процесима“ у Србији појављују текстови о политичкој, културној, црквеној и војној, али не и о економској елити! Уп. Перовић, Л., ур. *Србија у модернизацијским процесима...* Пре двадесетак година (а стање се од тада није радикално променило), С. Ђуровић је упозоравала на „...потпуно одсуство монографских истраживања развоја индустрије, трговине, банкарства, привредних установа и институција, удружења, личности привредног живота Југославије 1918–1941“. Ђуровић, С., *Државна интервенција...*, стр. 7. У расправи о модернизацији Београда у међуратном периоду, нпр., постоји одељак о „друштвеним структурама“, али је он фрагментарног и анегдотског карактера (уп. Марковић, П., *Београд и Европа 1918–1941...*). Студија о модернизацији Београда почетком XX века (Стојановић, Д., *Калдрма и асфалт...*) садржи поглавља о друштвеним групама, али ни ту буржоазија није посебно обрађена. Када је реч о ранијем периоду, половине XIX века, треба упозорити на пионирску студију Миљковић-Катић, Б., *Структура градског становништва Србије...*, и о њој ће још бити говора (аналогно, такође ново, истраживање о економској елити у Хрватској извела је Ивечић, И., *Очеви и синови. Привредна елита Загреба у другој половини 19. стољећа*, Загреб 2007. За још ранији период, средњовековне српске државе, види изузетну студију Ћирковић, С., *Работници, војници, духовници*. Београд 1997, али тај период нужно остаје изван оквира овог рада.

²⁹ Ђуровић, С., *Државна интервенција...*, стр. 43; Петрановић, Б., *Историја Југославије 1918–1988, I*, Београд 1988, стр. 78.

стране (приватне) инвестиције привлаче као део склопа укупне (планиране!) модернизације (која обухвата истовремено подстицање домаћег индустријског развоја, реформе административног државног апарата итд.).³⁰ Државни апарати у Југославији, насупрот томе, континуирано су доносили законе и друге мере које су штитиле преткапиталистичке облике односа и на њима утемељене друштвене групације (и тако снажно ограничавале напредовање капиталистичких односа). Неке од тих мера (оне које су водиле етатизацији економије) већ су поменуте, а сада је посебно важно упозорити на оне које су се односиле на пољопривреду. Чалић, тако, наводи: „Начело бројних српских политичара који су се бавили овим сектором (пољопривредом – М. Ј.) у међуратном периоду било је да се продаја имања пољопривредног становништва по сваку цену спречи“.³¹ У Србији је, стога (али не и у другим деловима Краљевине), све до Другог светског рата, остао на снази Закон о окућју, из XIX века (нешто измењен 1907. године), „...којим је било изузето од заплене због дугова и пореза и онемогућено стављање хипотеке на кућу и двориште, два хектара земље, једну запрегу вучне стоке и плуг“.³² Спречавање развоја капиталистичких односа на селу (који се по правилу креће тако да расте групација сељака безземљаша, који се усмеравају на најамни рад у пољопривреди и индустрији, те да се комплементарно увећавају велики земљишни поседи), праћено је даљим уситњавањем поседа због подела породичних задруга.³³ На тај је начин увећавано сиромаштво велике већине (ситнопоседничких) сељака, који су нужно тражили допунско запослење ван пољопривреде („полутани“ с ниским надницама), чиме се на тржишту рада успоставља конкуренција која отежава формирање модерног организованог индустријског радништва.³⁴ Такво атомизовано и пауперизовано становништво једину егзистенцијалну

³⁰ Процес који је Кардосо назвао „удружено-зависни развој“ – уп. Cardoso, F., „Associated-Dependent Development: Theoretical and Practical Implications“, у: A. Stephen, ed. *Authoritarian Brazil*, New Haven 1973, стр. 142–176. Види и: Cardoso, F. and E. Faletto, *Dependency and Development in Latin America*, Berkeley 1979; Evans, P., Rueschemeyer, D., Stephens, E., *State Versus Markets in the World-System*, 1985.

³¹ Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 234.

³² Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*

³³ Законодавна заштита сељака обезбеђивана је и на друге начине. Тако је, током велике економске кризе тридесетих година XX века, доношено више закона и уредаба – о заштити земљорадника (1932), о конверзији земљорадничких дугова, о ликвидацији земљорадничких дугова (1936) итд. Ђуровић, С., *Државна интервенција...*, стр. 138, 202; Ђњатовић, Д., *Стари државни дугови...*, стр. 161–166.

³⁴ „У погледу радне снаге југословенска специфичност је била да великом броју домаћих радника у индустријским предузећима није фабрички рад био једино стално занимање, јер су радили углавном у пољопривреди, на својим имањима, а запослење у фабрикама су тражили када нису имали другог запослења, или као допуну стицања основног дохотка за егзистенцију.“ Ђуровић, С., *Државна интервенција...*, стр. 46.

подршку могло је да тражи од државе, стварајући у том сектору зачаран анти-модернизацијски круг.³⁵

На сличан начин, државним активностима усмеравани антимодернизацијски процеси дешавали су се и у областима изван пољопривреде. Требало би навести да је у Србији, све до почетка XX века (до 1910. године), важио закон о занатима донет још половином XIX века (1847. године). Тим је законом та област била регулисана тако да се заштити „од стране и неквалификоване конкуренције“, па су се на тај начин одржавали „елементи сталешког карактера и противни модернизацији“.³⁶ Аналогни ток имало је и регулисање односа у трговини: „Историја српског трговинског законодавства састоји се од читавог ланца ограничења и забрана, прекинутог тек тридесетих година XX века, који је имао кобне последице на ширење тржишне привреде“.³⁷

Овде сада нема потребе да се настави са детаљнијим навођењем мера које је доносила држава, ни конкретнијих последица које су те мере изазивале.³⁸ Оно што је за циљеве ове расправе битно да се нагласи јесте следеће: средишња улога државе, као економског актера у процесу капиталистичке модернизације, није нешто по чему би се Србија (односно Краљевина Југославија) разликовала од већине земаља које су том процесу приступиле са (знатним) закашњењем, у поређењу са, рецимо, западноевропским земљама.³⁹ Од пресудне је овде важности чињеница да је економска модернизација земље за њену политичку елиту (која је, у условима изразите слабости грађанске класе, а пре свега индустријске буржоазије, доминирала друштвом без озбиљнијег конкурента) представљала секундарно поље интересовања, суштински подређено политичким циљевима. Такву оријентацију запазили су још савремени економисти, па је Ј. Кораћ 1939. године закључио да „...држава у Југославији жели индустријализацију из два разлога: 1. да реши проблем вишка аграрног становништва, и 2. да усмери индустријализацију“.

³⁵ Настојање да се сељаштво заштити од продора капитализма, који се појављује као егзистенцијална претња великом делу становништва, није специфичан „проналазак“ српске/југословенске непросвећене (или егоистичне) политичке елите, којим је интенционално закочена модернизација. Слична настојања у Енглеској током XVIII и XIX века, са аналогним учинцима за друштвено-економски развој, детаљно је анализирао Полањи, бавећи се различитим облицима нужне „самозаштите друштва“ од претеривања тржишне економије. Разлика је у томе што је у Енглеској било довољно времена да јачајућа буржоазија уклони препреке (по цену драматичних жртава припадника сиромашних слојева) свом друштвеном господству. Уп. Polanyi, K., *Velika preobrazba*, Zagreb 1999.

³⁶ Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 43.

³⁷ Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 45.

³⁸ Види о томе шире у студијама: Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*; Ђуровић, С., *Државна интервенција...*

³⁹ Ову појаву, на ширем простору, истиче и Д. Стојановић: „...На Балкану (се) држава појављује као супститут друштва, она је основни извор утицаја, престижа и богатства за појединце.“ Стојановић, Д., „Уље на води: политика и друштво у модерној историји Србије“, у: Љ. Димић, Д. Стојановић, М. Јовановић, *Србија 1804–2004*, Београд 2005, стр. 115–148, стр. 119.

стрију служењу војним циљевима, тј. одбрани националне независности⁴⁰. У ствари, као што је и раније показивано⁴¹, српска политичка елита (која је несумњиво имала водећу улогу и у Краљевини Југославији), била је скоро опсесивно усмерена на државотворне циљеве, континуирано им подређујући свеукупне друштвене ресурсе, па и по цену њиховог масовног уништења (као што се, током Првог светског рата, догодило како са материјалним добрима тако и са људским снагама Србије). Формирајући јединствену јужнословенску државу, та је елита себе (и друштво) оптеретила огромним (и, како се на крају показало, несавладивим) задатком да интегрише становништво које је било изразито нехомогено у свим друштвеним димензијама. За илустрацију те добро познате чињенице, када је о економији реч, поред раније помињаног значајно различитог нивоа општег економског развоја, довољно је навести следеће: „Краљевина СХС је наследила... четири различита железничка система, седам различитих законодавстава, неколико различитих важећих валута итд.“⁴² Разлике у нивоу културног развоја између делова новоформиране државе могу се илустровати процентом неписмених у становништву: у Дравској бановини износио је, 1931. године, нпр., 5,54%, у Београду 10,87%, у Дунавској бановини 28,87%, у Моравској 61,96%, а у Врбаској 72,60%⁴³; наравно, важно је приметити и драматичне неједнакости унутар саме Србије, између Београда, Војводине и, с друге стране, Моравске бановине, са скорије припојеним јужним деловима). Уз то се обично наводи постојање три велике (традиционално сукобљене) деноминације, уз низ других мањих верских заједница, задржавање „шест правних режима“, итд.⁴⁴

Економска, друштвена и културна хетерогеност земље, која је политичкој елити у први план њеног делања стално наметала проблем политичке интеграције („...унутрашња и уставна политика имала је првенство над подстицањем привреде...“)⁴⁵, при чему је доминација те елите била национално (етнички) утемељена („...српска компонента имала је привилеговано место...“)⁴⁶, упућивала је и кључне друштвене сукобе примарно на национални колосек. Националне буржоазије оријентисале су се на властите (етничке) политичке елите, очекујући да им оне обезбеде релативно повољније услове за акумулацију (у односу на конкурентске националне буржоазије), слабећи тако укупну властиту класну позицију наспрам политичке елите. У тим је условима политичкој елити било сразмерно лакше да задржи средишњу друштвену улогу, при чему је и сама та елита била изразито хијерархијски организована, с двором као неприкосновеним

⁴⁰ Нав. п. Ђуровић, С., *Државна интервенција...*, стр. 8.

⁴¹ Лазих, М., *Промене и отпори*, Београд 2005, стр. 12–19.

⁴² Ђуровић, С., *Државна интервенција...*, стр. 18.

⁴³ Димић, Љ., *Културна политика...*, стр. 192.

⁴⁴ Ђирковић, С., *Срби међу европским народима*. Београд, 2004, стр. 255.

⁴⁵ Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 206.

⁴⁶ Ђирковић, С., *Срби међу европским народима...*, стр. 265.

ауторитетом. Доминација двора над парламентарним системом трајала је практично континуирано, од уједињења 1918. године до избијања Другог светског рата, без обзира на то да ли је остваривана „октроисано“ (1929–1939. године), или у оквирима формалног плуралистичког система (на основу Видовданског устава из 1921. године).⁴⁷ Целина, у којој су најважнији чиниоци били: 1. потпуна контрола политичке елите (по правилу уже, концентрисане око двора, или шире, у оквирима парламентарног система) над репрезентативним, административним и репресивним државним апаратима; 2. упориште које је та контрола имала у огромној сељачкој већини становништва (чија је подршка обезбеђивана знатним уступцима, који су укључивали аграрне реформе после уједињења, и после увођења диктатуре),⁴⁸ те 3. мала могућност супротстављања слабе буржоаске класе (посебно њеног индустријског дела и сразмерно још слабијег индустријског пролетаријата, који се тек почео формирати) друштвеној доминацији политичке елите – представљала је основу друштвеног поретка међуратне Југославије (наравно, подложност буржоазије политичкој елити на конкретно-историјском, „догађајном“, плану не значи да се и овде држава није, у целини узев, примарно ангажовала као инструмент – макар и постепеног, успореног – успостављања, те гарант репродукције капиталистичких друштвених односа; другим речима, ако је „размена“ економске заштите за политичку подршку са сељацима омогућавала политичкој елити у Србији/Југославији знатну аутономију врхова државних апарата од буржоаске класе, па и њихов примат у међусобним односима, то не значи да, дугорочно, та елита није подупирала успостављање општег друштвеног господства буржоазије, и да између две групе није постојало непосредно интересно, вредносно, па и кадровско прожимање).

Ако се, у складу с основним методолошким принципом који је овде примењен у интерпретацији друштвене историје – а према којем се актуелни историјски ток може објаснити само као резултанта деловања друштвених групација које су наметнуле услове властите репродукције као доминантне услове друштвеног живота, насупротив алтернативним моделима друштвене организације које су

⁴⁷ Према Видовданском уставу, „(у) механизму централне власти главну улогу је имао монарх и од њега зависна влада, док је парламент маргинализован. Постао је поприште страначких и националних сукобљавања, узајамних оптуживања, место из кога је зрачила нетолеранција, која се постепено распростирала на читаву земљу“. Ћирковић, С., *Срби међу европским народима...*, стр. 259. Степен маргинализације парламента, као институције где се политички изражавају, сукобљавају и успостављају (увек привремену) превласт интереси различитих фракција буржоазије, најбољи је показатељ политичке, али и опште друштвене слабости ове класе у Краљевини Југославији, и њене подређености политичкој елити.

⁴⁸ „Највећи успех су постизале оне партије које су продрле најдаље међу политички активирани сељачке масе.“ Ћирковић, С., *Срби међу европским народима...*, стр. 258. О аграрним реформама спровођеним између два светска рата види у Петрановић, Б., *Историја Југославије I...*; Павловић, С., *Србија. Историја иза имена*, Београд 2004, стр. 149–152; види и целовиту студију: Ерић, М., *Аграрна реформа у Југославији 1919–1941. године*, Сарајево 1958.

могле успоставити конкурентске групе – најкраће жели указати на историјски „поражену“ (нереализовану, али истовремено постојећу) могућност развоја српског, односно југословенског друштва у раздобљу 1918–1941. година, онда се мора истаћи наведена подложност буржоазије политичкој елити (односно националним политичким елитама).⁴⁹ Неразвијена буржоазија није тада успевала да стави под своју контролу државне апарате и примарно их употреби као инструменте економске акумулације (која би представљала погонску основу модернизације), већ је, насупротив томе, политичка елита задржала првенство у коришћењу друштвених снага (некада, као током Првог светског рата, у беспримерним размерама) ради остваривања властитих циљева. Овде није реч само о томе да је такав однос делатних друштвених група (њихових релативних снага) онемогућавао убрзавање економског раста него је на тај начин обликована целина друштвених односа: друштвена доминација политичке елите оријентисане примарно на унутрашњополитичка и спољнополитичка питања, ауторитарни политички поредак, средишња економска улога државе, нејака буржоазија, те градски средњи слојеви („...ми наших стручњака и стручних радника имамо мало добрих, а и који су добри, они се губе у мору стручњака странаца...“)⁵⁰, веома успореним темпом опадајућа, непрегледна, осиромашена сељачка маса, зависна од државе – све су то били међусобно подржавајући елементи друштва, који су представљали основу за револуционарну трансформацију колективновластничког типа (насупротив потенцијалној доминацији буржоаске класе, у оквирима парламентарног система, убрзане индустријализације и деаграризације итд.).

Фиксирање на политику, с којим је реципрочно јачао друштвени положај саме политичке елите, али је и последично слабио укупан друштвено-економски развој земље, постављало је, дакле, тешко премостиве препреке убрзавању капиталистичке модернизације Краљевине Југославије, све до њеног слома 1941. године.⁵¹ У односу на то, убрзана комунистичка модернизација, после 1945. године, представљала је радикалан преокрет. Тај је преокрет био могућ зато што је политичка конкуренција нове владајуће групације врло брзо пригушена и на унутрашњем и на међународном плану, тако да је њена доминација остала без озбиљнијих изазова. У оквирима унутрашњих односа, успостављен је, као што је познато, политички монопол (а национални сукоби, који су прет-

⁴⁹ Тако Чалићева, нпр., наводи да су „индустријалци... пре свих подржавали територијалну експанзију Србије...“ Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 202.

⁵⁰ Нав. п. Ђуровић, С., *Државна интервенција...*, стр. 47.

⁵¹ „...Основна битка (између парламентарних странака у Краљевини – М. Ј.) не води се око концепта економског развоја земље, посебно не око индустријског развоја. Економски програм буржоаских странака и буржоаских политичара је углавном недефинисан, а уколико су они ангажовани у неким питањима економске и социјалне политике, онда су углавном усредсређени на решавање питања аграрне реформе и минималног радничког законодавства.“ Ђуровић, С., *Државна интервенција...*, стр. 55–56.

ходно чинили примарно поље друштвено-политичких конфликта, присилно су пацификовани), док је на спољашњем плану срећно пронађена међублоковска „заветрина“ (институционализована у међународним односима, током шездесетих година двадесетог века, у „покрету несврстаних“). Стога се политичка елита могла потпуно посветити изградњи индустријске основе друштвеног поретка, која јесте представљала њен идеолошки прокламован циљ, али на којој је, као што је речено, а и што је много важније, сама (тенденцијски) репродукцијски почивала. Другим речима, док је политичка елита у Краљевини свој положај учвршћивала ограничавајући модернизацију, комунистичка елита (колективногласничка, владајућа класа у настајању) то је чинила убрзавајући је. Но, насупрот тој битној разлици, неопходно је нагласити и изузетно важну структуралну хомологију два поретка, која се заснивала на: централизованом економском систему, у чијем је средишту држава, и сељаштву као масовном ослоњу централних (државних) апарата. Када се, значи (с разлогом), истиче револуционарна друштвена промена коју је донео комунистички поредак у Југославији (јер је капиталистички систем у формирању замењен командно-планским), не сме се изгубити из вида да је унутар те промене постојао и кључан структурални континуитет: командно-планску регулацију није било исувише тешко наметнути у земљи у којој је држава претходно имала средишњу економску улогу, а комунистички ослонац на сељаштво само се надоградио на раније формирано упориште политичке елите, док је уништење раније нејаког и у рату додатно ослабелог грађанства представљало релативно лак задатак. Најзад, с обзиром на структурални континуитет, с једне стране, и на почетне успехе убрзане модернизације (без обзира, сада, на то колико су ти успеси били последица способности нове елите, или спољашњих срећних околности – светског послератног економског узлета, праћеног издашном западном економском подршком „отпадницима“ од Совјетског блока), који су омогућили друштвени успон сељаштва његовом трансформацијом у (идеолошки, али и материјално не само заштићене него и фаворизоване) индустријске раднике, с друге стране, нови поредак с правом је могао да рачуна и на широко успостављен легитимитет. Тај је легитимитет био добро учвршћен све док је „размена“ дугог трајања – у оквиру које је неприкосновеност средишње власти обезбеђивана заштитом (краткорочних) интереса најмасовније класе у друштву – могла да се одржи. А када је, током осамдесетих, евидентно нестала могућност за даље уступке ширим слојевима становништва, легитимитет поретка брзо се урушио, као и целокупан социјалистички систем.⁵²

⁵² Као што је раније у тексту показивано, а насупрот мишљењу Ј. Холмса о средишњој улози легитимацијске кризе у слому социјализма (уп. Holmes, L., *Post-communism: An Introduction*. Cambridge 1997), структурално урушавање социјалистичког поретка претходи легитимацијском

Ако би се, затим, према предложеном методичком принципу, желели целовитије објаснити узроци средишње улоге државе у конституисању српског друштва током двадесетог века, фиксираност тог друштва на политичку димензију, те с њима повезано (у односу узајамне зависности) кашњење модернизације и формирање грађанске класе итд., морало би се враћати даље унатраг, на време (поновног) успостављања српске (националне) државе и друштва у XIX веку итд. Јасно је да се на овом пространом историјском пољу истраживање може још краће задржати. У сваком случају, упозорење Џона Лемпија⁵³, на кључну улогу простора на којем су се конституисали српско друштво и држава, а то значи *између две империје* – Османске и Хабзбуршке – има овде пресудну важност. При том су значајну улогу у одређивању оквира у којима се одигравао закаснио политичко-економско-друштвено-културни развој Србије имала оба чиниоца: географско-историјска чињеница распростирања територије коју је настањивао српски етнички корпус на правцу међусобно сукобљене империјалне експанзије ове две државе у вишевековном периоду (дакле, спољашња одређеност, према којој је та територија представљала дуготрајну предстражу – обе – империје, а врло често и непосредно бојно поље на којем су се сучељавале); и развојно-историјска датост, према којој су обе империје биле изван средишта модерног капиталистичког развоја (при чему су Хабзбурзи покушавали да „ухвате корак“ с тим средиштем, док је османска држава била столећима у опадању, тако да је тек слом империје прекинуо ранији вишеструки циклус започињања и прекидања реформи и трајније ослободио, у оквирима територијално драстично редуковане Републике, неке од могућности њеног развоја.⁵⁴

Када је реч о првом чиниоцу, свакако да је гранични статус, који је учествовао претваран у подручје ратних сукоба, доводио како до неизбежног масовног физичког уништавања људи и добара тако и до трајне несигурности, која је условљавала укупан начин живота становништва (исељавање; настањивање на теже приступачним и саобраћајно слабо повезаним подручјима; бављење пољопривредом – сточарством и ратарством – на технолошки веома заосталом нивоу; скоро потпуна економска аутаркија, али и општа усмереност на затворену локалну – сеоску и крвнородничку – заједницу итд.). Бар једнако су, међутим, важне биле и друштвено-организацијске мере, које су предузимале саме средишње империјалне власти (односно недостатак тих мера), те неплакирани ефекти таквог (не)деловања: „заштићен“ положај пољопривредника

урушавању. Испитивање легитимацијског слома помаже, међутим, да се одговори на питање *како* је до убрзаног слома укупног система дошло.

⁵³ Lampe, J. and Jackson, M., *Balkan Economic History, 1550–1950...*; Lampe, J., Imperial Borderlands or Capitalist Periphery? Redefining Balkan Backwardness, 1520–1914, in D. Chirot, ed. *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, Berkeley 1989, 177–209.

⁵⁴ Уп. Мантран, Р., *прир. Историја Османског царства*, Београд 2002, стр. 509–780; за ранији период види и Иналчик, Х., *Османско царство*, Београд 2003.

граничара у Аустрији („крајине“),⁵⁵ привлачење становништва ради насељавања тих простора (како из југоисточних подручја, под турском доминацијом тако и немачког и другог становништва са северозапада), сразмерно пражњење простора на којима је раније било средиште српске државе („Србија која се помера“ – како каже Павловић)⁵⁶, традиционално препуштање османских власти локалном становништву да аутономно организује свој свакодневни живот,⁵⁷ али и немогућност контролисања локалних власти од ослабљене Порте (поготово током XVIII века) итд.

Наравно, овај општи оквир, на којем се сада није могуће, а ни потребно задржавати, чини саморазумљивом чињеницу да је, у контексту општеевропског таласа конституисања националних држава током XIX века, српска политичка елита такође била у потпуности концентрисана на програм „националног ослобођења“, који је током Првог светског рата (као и нешто раније, у Првом балканском рату) без сумње допринео слому обе империје, па су на тај начин умногоме редефинисани спољашњи услови у којима се српско друштво репродуковало.⁵⁸ По друштво скоро самоубилачки исход државотворног делања те елите (с обзиром на величину људских и материјалних жртава), којим је себи обезбедила државну и друштвену доминацију у новоуспостављеној Краљевини (знатно већој него што је елита себи, као бар непосредан циљ, постављала само десетак година раније!), био је добрим делом плод активности обликованих на крилима (и по инерцији) претходних успеха у конституисању националне државе, којима је она до тада тежила, а неретко их и постизала. Да би се, дакле, целовитије сагледале претпоставке под којима су успостављани друштвени, а посебно политички односи после уједињења, морају се имати у виду друштве-

⁵⁵ Заштита ситног сељачког поседа у размену за војну службу у Аустрији имала је сличне антимодернизацијске последице, у том смислу што је и овде ометала продирање капиталистичких односа у пољопривреду и одржавала традиционалне аутаркичне сеоске заједнице. Тек се насупротив овом структуралном ограничењу може вредновати допринос Хабзбуршког царства модернизацијским процесима на Балкану, увођењем централизоване државне управе, стабилизацијом правног система, ширењем система образовања итд.

⁵⁶ Павловић, С., *Србија...*, стр. 11.

⁵⁷ „Почев од XVII века... (локалне власти) су успевале да сведу на минимум своје односе са османским властима и да себи обезбеде значајну аутономију.“ Вејнстејн, Ж., „Балканске провинције (1606–1774)“, у: Р. Мантран, прир. *Историја Османског царства...*, стр. 346–410, стр. 398.

⁵⁸ Спољашњи, али и унутрашњи! Наиме, пошто је мање-више довршила програм конституисања националне државе, ослободивши нацију стране (османске и хабзбуршке) политичке доминације, српска политичка елита нашла се *ipso facto* у улози актера који је (као што је наведено) доминирао над другим етничким групама, у новоствореној вишеетничкој држави, представљајући препреку њиховој изградњи националних држава (у издвојеним или заједничким политичким оквирима; тако је, нпр., српска политичка елита одлучно одбацивала федерални државни облик све до пред сам Други светски рат Петрановић, Б., *Историја Југославије 1...*; Ћирковић, С., *Срби међу европским народима...*, стр. 265–267). Другим речима, проблем конституисања националне државе остао је исти, само су се положаји и улоге актера обрнуле.

ни услови који су му претходили (ако се сада апстрахују ратна збивања и начин стварања Краљевине СХС – продором српске војске на територије Хабзбуршке монархије и Црне Горе и диктирање победничке српске државе услова уједињења с обе територије).⁵⁹

Средишња друштвена улога државе у претходном периоду једноставно је била неизбежна, у околностима у којима је, према сажетој формулацији једне ауторке, „Србија... у раздобљу 1903–1914. све време провела или у стању рата или припремајући се за рат“.⁶⁰ Овде, додуше, није реч само о оружаним сукобима већ је за економски развој Србије изузетно важну улогу одиграо и један други „рат“ с Аустријом, царински, за који је предуслове поставила династичка промена 1903. године. Политички аспекти те промене за садашњу тему нису пресудно важни (иако је настојање да се блокира чвршће укоренивање парламентарног система, од војних кругова, тј. одржавање снажних ауторитарних тенденција – о чему Поповић-Обрадовић с правом пише као о озбиљној препреци модернизације – битно за разумевање раније помињаних политичких и етатизацијских економско-развојних, па и друштвено-класних процеса у Краљевини СХС;⁶¹ наима, неспособност тада још изразито слабе – или, прецизније речено, тек у настајању! – буржоаске класе да, одупирући се владарско-војним круговима, па и релативно осамостаљеној политичкој елити у целини, ослоњеној на масу ситнопоседничких сељака, учврсти парламент као институцију преко које она може да стави државу у своју службу, довела је и до њене лакше подложности државним апаратима после уједињења, као што је показано). Последица тог трговинског сукоба, која је за садашњу расправу битна, била је та да је промена кључног дотадашњег спољнотрговинског партнера довела, на економском плану, до значајне преоријентације домаће производње, а посебно до наглог убрзавања раније тек започете индустријализације, а с њом и развоја трговине и саобраћаја, па и диференцијације целокупне друштвене структуре. Тако се, према Чалићевој, у петогодишњем раздобљу, када се сукоб дешавао (1906–1910),

⁵⁹ Види крајње сажет, али довољно прецизан опис тих збивања у Павловић, С., *Србија...*, а детаљнију анализу у Митровић, А., *Србија у Првом светском рату*, Београд 2004.

⁶⁰ Поповић-Обрадовић, О., „Војна елита и цивилна власт у Србији 1903–1914. године“, у: Л. Перовић, ур., *Србија у модернизацијским процесима...*, стр. 204.

⁶¹ „Након убиства последњег Обреновића, војска, у којој су завереници преузели све кључне положаје, сама је постала политички чинилац потчињавајући себи круну и преузимајући њене уставне прерогативе власти. Укратко, под Обреновићима, војска је у политичком животу стајала под влашћу краља, а доласком на престо Петра Карађорђевића, постало је обрнуто.“ Поповић-Обрадовић, О., „Војна елита и цивилна власт“..., стр. 196. Иако је теза ауторке, по свој прилици, пренаглашена – јер се она сама позива на оцену А. Митровића (*Србија у Првом светском рату...*) о „двовлашћу“, насупротив пуком обртању односа моћи – она је данас посебно инструктивна с обзиром на савремене мистификације о том времену као о примеру демократског (парламентарног) плурализма, у околностима у којима за то једноставно нису постојале друштвене претпоставке.

број фабрика у Србији четворостручио (са 110 порастао је на 438), а број фабричких радника увећао се скоро три пута (са 5.624 на 16.095).⁶²

Наравно, саме наведене достигнуте бројке показују да се земља још налазила у протоиндустријском периоду развоја⁶³; односно, према Броделовим формулацијама, реч је и даље о прединдустријској – и у сваком случају преткапиталистичкој – фази друштвеног развоја.⁶⁴ Ако се, наиме, погледа структура тадашњих предузећа, видеће се да су међу њима изразито преовладавали млинови (половина укупног броја!), а затим пилане и циглане (још осамдесетак) итд., док је у металургији било запослено мање од 3.500 радника, колико и у рударству, а у машинској индустрији само њих 360 итд.⁶⁵ Нема, дакле, на прелазу из XIX у XX век у Србији основе на којој би се конституисали ни индустријско радништво ни (индустријски утемељена) капиталистичка класа. Те две групације тек почињу да се стварају, прва из сељачке масе, а друга углавном из трговачког слоја, који је и сам непосредно произашао из сељаштва и представљао је једину групацију која је, уз државу, успела да донекле акумулише капитал у претходном периоду, а капиталистичка обележја добила је тек почетком XX века („... тек је царински рат довео до јаче централизације и концентрације трговинског капитала...“)⁶⁶; а треба се подсетити и да су овом – коначно нешто убрзанијем – процесу економске и друштвене модернизације, тежак ударац задали ратови 1912–1918. Средишњи друштвени актер, као што се види, тада, а и даље унутраг, била је држава,⁶⁷ не само зато што су политичка питања конституисања, учвршћења и ширења националне државе била одлучујућа него и зато што је она била главни економски актер, било тако што је организовала модерна индустријска предузећа (војна индустрија), или што је подстицала настајање приватне индустрије.⁶⁸

Релативно једноставна слика тадашњег друштва – на нивоу апстракције који захтева наша тема – и веома спор процес његове промене, очигледно уклањају потребу за даљим ширим навођењем чињеница, а дозвољавају и да се одступи од досадашњег методичког принципа истраживања „унатраг“, односно да се

⁶² Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 162.

⁶³ Како се каже у: Gerschenkron, A., *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*, Cambridge 1962.

⁶⁴ Уп. Braudel, F., *Материјална цивилизација, економја и капитализам од XV до XVIII столјећа*, 1–3, Zagreb, 1992, 2, стр. 330.

⁶⁵ Sundhaussen, нав. п. Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 152, таб. 11; према овој табели, број предузећа у 1910. години био је нешто већи – износио је 465 – док је број запослених исти као у претходном извору!

⁶⁶ Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 148.

⁶⁷ „Када је Србија 1878. добила независност, имала је, поред неких војнотехничких предузећа, само једно постројење за печење цигле, две пилане, две пиваре и неколико парних млинова.“ Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 150.

⁶⁸ Види о томе: Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 149–151.

аргументација изложи у сумарном облику. Дакле, током целокупног XIX века српско друштво се, када је реч о његовој класној структури, налази у формативном добу: из економски слабо диференцираног сељаштва релативно споро почињу да се издвајају групације које ће чинити језгра класа у настајању. Ослобађање сељака феудалних обавеза 1830–1839. године није непосредно стварало основу за капиталистички преображај пољопривреде, или за стварање индустрије, него је учврстило прединдустријске односе, због гарантовања ситног земљишног власништва (законски цементираним: 1836. године забрањено је задуживање пољопривредног егзистенцијалног минимума – куће, баште, два вола и једне краве, да би петнаест година касније заштита била проширена и на нешто више од једног хектара обрадиве земље).⁶⁹ Непокретност сељака и аутаркичност њихове производње уздигли су двоструку препреку пред акумулацију капитала (настајање капиталистичке класе и формирање капиталистичких друштвених односа): снажно су ограничили успостављање унутрашњег тржишта робе, а умногоме и тржишта радне снаге. Та непокретност сељака притискала је целокупно друштво, битно успоравајући његове промене и остављајући делатни простор скоро искључиво једној групи – политичкој елити. Да би се та специфична редукована друштвена динамика потпуније разјаснила, треба укратко анализирати основне одлике осталих друштвених група у Србији током XIX века.

После стицања аутономије унутар Османске империје, па све до потврђивања независности на Берлинском конгресу, Србија је земља у којој скоро целокупно становништво живи у селима (1834. године 93,15%, а 1874. – 89,74%)⁷⁰, док у „варошицама“, па и у највећем броју „вароши“, преовлађују сеоска обележја.⁷¹ Становништво се бави изразито доминантно пољопривредом не само на селу већ, често, и у варошима.⁷² Пољопривреда је веома заостала (ниско продуктивна земљорадња, на малим парцелама), а у њој је најзаступљеније екстензивно сточарство. Међу непољопривредним становништвом доминирају занатлије и њихови калфе и шегрти (с облицима рада, и еснафским организацијама, на прединдустријском развојном стадијуму), затим трговци и чиновници.⁷³ Ове две последње групације заслужују, ипак, нешто ширу обраду, с обзиром на тему овог рада.

Успон „домаћег“ трговачког слоја почео је у Србији у другој половини XVIII века, на темељу извоза свиња у Аустрију (дућанску градску трговину

⁶⁹ Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 40.

⁷⁰ Миљковић-Катић, Б., *Структура градског становништва Србије...*, стр. 27; наредни се текст чињенички углавном ослања на ову студију.

⁷¹ Миљковић-Катић, Б., *Структура градског становништва Србије...*, стр. 73–84.

⁷² „У неким градским насељима земљорадници су били бројни, а у другима их уопште није било или су били малобројни. Ипак, њихова домаћинства најчешће су чинила између 10% и 30% домаћинства.“ Миљковић-Катић, Б., *Структура градског становништва Србије...*, стр. 86.

⁷³ Миљковић-Катић, Б., *Структура градског становништва Србије...*, стр. 85–165.

држали су тада Турци, Јевреји и Цинцари, док су српски трговци живели, као и остало домаће становништво, на селима). Незадовољство припадника овог слоја нараслом политичком – па тако и пословном – несигурношћу, због ослабеле османске централне власти, заједно с егзистенцијалном угроженошћу сељаштва (због сличног разлога – неконтролисане владавине локалних јаничара: повећавања новчаних дажбина и радних обавеза, укидања аутономних сеоских организација, терора итд.)⁷⁴, и истовременим успоном националних покрета у Европи, побуђених Француском револуцијом, чинили су узрочну основу српских устанака почетком XIX века. Међу вођама устанка били су бројни трговци, а војно-политички успеси учинили су неке друге вође просперитетним пословним људима.⁷⁵ Символ те политичко-економске спреге свакако је био Милош Обреновић, челна личност државе која настаје, и најбогатији њен становник.

Симбиоза с политиком (у вишеструком смислу: заузимања положаја у државним апаратима, сраслости економије и политике, одређивања политичко-економских циљева – општедруштвених и приватних, итд.) чини, дакле, прву одлику српске (трговачке) буржоазије у настајању. Она, наравно, није дуго остала сеоска: консолидација и раст аутономије пашалука омогућили су трговцима прелаз у градове (толико да су села остала без њих: градски трговци успевали су касније законски да спрече постојање дућана на селима, и продају стране робе на панађурима, па су тако знатно успоравали ширење тржишне економије).⁷⁶ Па ипак, раст њиховог броја и промена станишта мало су изменили опште својство групе: у њој су изразито доминирале ситне дућанције, док су, још и у другој половини XIX века, трговци с већим капиталом представљали појединачне случајеве.⁷⁷ Наиме, трговином на велико, која – како Бродел наводи – једино има капиталистички карактер⁷⁸, бавили су се углавном несрби (Грци, Цинцари и Јевреји)⁷⁹. Другим речима, наредну особеност трговачког слоја у Србији током

⁷⁴ Уп. Екмечић, М., *Стварање Југославије 1790–1918*, 1, Београд 1989.

⁷⁵ „Доста старешина обогатило се и развило је послове, понајвише захваљујући улози коју су имали у управљању државом...“ Миљковић-Катић, Б., *Структура градског становништва Србије...*, стр. 85. Занимљиво је да Д. Ђорђевић не издваја специфичне интересе трговачког слоја у својим анализама српских устанака, уп. Ђорђевић, Д., *Огледи...*

⁷⁶ Уп. Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 41–48 Како каже Ђорђевић, „...“Силажење у град“ је најпре захватило горњи сељачки слој: имућнији сељак, пошто би најпре отворио сеоску крчму, онда дућан, прешао би потом у град са пиљарницом на периферији и кафаном, да би се убрзо обрео у центру.“ Ђорђевић, Д., *Огледи...*, стр. 202.

⁷⁷ „Обично је око 1%–2% варошких трговаца имало имања вреднија од 3.000 дуката и било је према мерилима из средине XIX века стварно богато.“ Миљковић-Катић, Б., *Структура градског становништва Србије...*, стр. 94.

⁷⁸ Braudel, F., *Materijalna civilizacija 2...*, стр. 421–514.

⁷⁹ Миљковић-Катић, Б., *Структура градског становништва Србије...*, стр. 114; на почетку XX века у Београду је било укупно 84 велетрговца. Уп. Стојановић, Д., *Калдрма и асфалт...*,

19. века представља недовољан капитал, који не омогућава знатнију акумулацију (па тако ни економски раст) огромној већини припадника (финансијске институције – банке и штедионице – у Србији се отварају тек седамдесетих година XIX века). Није, стога, чудно што је за многе чак и успешно бављење трговином само пролазно занимање, према положајима у државној управи: „Још за време владавине кнеза Милоша богати трговци радије су спремали синове за чиновнике, па и кћери су радије удавали за чиновнике него за трговце“.⁸⁰

Најзад, с обзиром на економску слабост слоја у целини, одговарајућу нестабилност његовог састава и изразиту малобројност његовог богатог врха,⁸¹ није чудно што је пословна оријентација групе била изразито конзервативна, при чему је за такву оријентацију успевала да обезбеди и потпору државе: „Историја српског трговинског законодавства састоји се из читавог ланца ограничења и забрана, прекинутог тек тридесетих година XX века, који је имао кобне последице на ширење тржишне привреде, као и на развој надрегионалне масовне потражње за занатским и индустријским производима“.⁸² Заједничка усмереност државе и јединог слоја који је располагао каквим-таквим капиталом на очување привилегованог положаја групе, уместо на предузимљивост,⁸³ показује због чега практично током целог XIX века у Србији није учињен било какав значајнији корак према индустријализацији: у земљи није постојала ниједна друштвена група која би тај корак извела, па чак ни она која би га поставила као (основни) циљ свога делања. Држава је била заинтересована само за оно мало војне индустрије коју је подигла (барутана, тополивница, рудници и топионице, чохара)⁸⁴, а у целини је била нетржишно усмерена (што није необично, ако се има у виду заостала пољопривредно-сељачка структура становништва, на коју се првенствено ослањала, и преткапиталистичко обележје занатског и највећег дела

стр. 180.

⁸⁰ Миљковић-Катић, Б., *Структура градског становништва Србије...*, стр. 96. Због тога „Радње нису могле дуго опстати, па је тако у Београду 1914. године било тек нешто више од десет радњи које су биле основане последњих деценија XIX века.“ Стојановић, Д., *Калдрма и асфалт...*, стр. 179–180.

⁸¹ Јасно је да се о „слоју трговаца“, као о категорији којом су обухваћени сви припадници занимања, без обзира на капитал којим располажу, може крајње условно говорити, и то само зато што је реч о формативном класном периоду. У класном смислу, у потпуном значењу појма, овај се „слој“ постепено базично (класно!) диференцира, на богате трговце, који су припадници капиталистичке класе, и ситне трговце („дућанције“), који припадају средњим (често нижим средњим) слојевима.

⁸² Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 45; види детаљније о тим законским ограничењима у: исто, 45–48.

⁸³ Претходна напомена о „симбиози“ трговачког слоја и државе (односно о персоналним везама, „мрежама“ итд. трговачке буржоазије и политичке елите, дућанција и државне администрације и т. сл.) овде добија посебну важност!

⁸⁴ Уп. Миљковић-Катић, Б., *Структура градског становништва Србије...*, стр. 115.

трговачког слоја).⁸⁵ Богати трговци само су спорадично показивали занимање за индустријске инвестиције (куповали су, између осталог – већ постојећа! – државна индустријска предузећа)⁸⁶, што је опет разумљиво, с обзиром на изузетно неразвијено унутрашње тржиште (посебно за индустријску робу) и немогућност продора на међународно тржиште (присилно сведено, до 1906, на Аустрију, која је ограничавала увоз из Србије на пољопривредне производе).⁸⁷

У даљој потрази за (недостајућом!) групацијом која је, током друге половине XIX века могла започети ширење тржишне економије, а пре свега индустријализацију – и тиме капиталистичку модернизацију – Србије, још једном ће се наићи на државу, сада као послодавца једне од најбројнијих категорија грађанства, „чиновништва“ (како су статистички класификовани запослени у јавним службама; на прелазу из XIX у XX век чинили су, према Чалићевој, заједно са припадницима слободних професија, који су, узгред, били изразито малобројни, око 12% запослених ван пољопривреде⁸⁸; Миљковић-Катићева наводи исти проценат, али за 1854. годину, и то за град Београд – где је њихова концентрација била изразито највећа – с тим што је у тај број овог пута укључена и „послуга“, која такође није била посебно бројна⁸⁹). Важност ове групе не потиче првенствено из њене бројности, иако она у Србији релативно брзо постаје вредна пажње,⁹⁰ него из њене друштвене улоге. Јасно је да стварање државних апарата (војних и полицијских, али и судских и административних, а затим положаја у просвети, здравству, култури итд.) може представљати облик (политичке) модернизације, али је нужно не подразумева (наравно, ако се на овом плану модернизација одреди као капиталистички облик демократизације; пример Пруске, у којој је ширење бирократских државних апарата текло напоредо са искључивањем демократизације политичких односа, овде може да послужи као довољно убедљив аргумент).

Када је о Србији реч, показује се да је деловање „чиновништва“ у том процесу било пре конзервативно него модернизаторско, и у сваком случају

---

⁸⁵ „Српски преговарачи (на Берлинском конгресу – нап. М.Л.)... су територијалним добицима дали предност над решавањем економских питања...“ Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 108.

⁸⁶ Миљковић-Катић, Б., *Структура градског становништва Србије...*

⁸⁷ О разлозима немогућности да спољашње тржиште постане покретач индустријског развоја Србије в. Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 113–117.

⁸⁸ Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије...*, стр. 136.

⁸⁹ Уп. Миљковић-Катић, Б., *Структура градског становништва Србије...*, стр. 150.

⁹⁰ Међу релативно малобројним становништвом које се бави непољопривредним занимањима у Краљевини Југославији, запослени у јавним службама заузимају значајно место и чине нешто више од 4% оних који обављају неко занимање, у 1931. години. У исто време у Београду, као модернизацијском средишту Србије (ако већ не земље у целини!), они чине више од 21% запослених; више их је него у трговини, а не заостају много за бројем запослених у индустрији и занатству (око 33%). Уп. Димић, Ј., *Културна политика...*, стр. 36.

контроверзно. Није сада наодмет поменути начин на који је почетно формирана ова друштвена групација: „...Кнез Милош није правио разлику између државне службе и службе њему лично. Чиновнике је запошљавао као властите службенике, готово као слуге...“⁹¹ Иако су, касније, уставобранитељи настојали да формално обезбеде релативно независан положај ове друштвене групе (а посебно Законом о чиновницима из 1862. године), чињеница да су и запослени у државној администрацији били обучени у униформе јасно показује њихов двоструки однос: ауторитета према споља и подложности према хијерархији државне власти. Потпуна подложност у оквирима хијерархијске структуре од почетка је била обезбеђена релативно ниским материјалним положајем велике већине припадника групације (видели смо да је то остала њена важна одлика и између два светска рата), који је, опет, био повољнији него положај највећег дела становништва.⁹² Сигурности и стабилности положаја био је придодат наглашен друштвени углед (који је униформа већ споља обезбеђивала!; а подразумевао се и бар изванредан степен образовања, у земљи претежно неписмених⁹³). Најзад, уски слој на врху чиновничке пирамиде припадао је најбогатијим друштвеним круговима („Били су, поред трговаца, најбогатији људи Србије“⁹⁴). Привилегован друштвени статус групе (запослених у јавним службама), који је обезбеђивала држава, врло добро илуструје Закон о женидби, према којем се официри нису смели женити ако супружници – а то је у првом реду значило: супруга! – претходно нису имали посед вреднији од 500 дуката.⁹⁵ Изграђивање елитног статуса официрског кора, повезано с наглашеном оријентацијом државе на решавање националног питања војним средствима, пружа довољну основу за објашњење чињенице да је та група себе видела у улози испуњења мисије због које је сабљом уклонила једну династију и настојала да себи подреди другу.⁹⁶

⁹¹ Миљковић-Катић, Б., *Структура градског становништва Србије...*, стр. 144.

⁹² Миљковић-Катић, Б., *Структура градског становништва Србије...*, стр. 152.

⁹³ Подаци о висини образовања чиновника у студији Миљковић-Катић мало су конфузни, иако је логика јасна. Наиме, на почетку формирања групације чиновници вишег формалног образовања (изузетно малобројни) углавном су регрутовани из Аустрије, а држава се трудила да стипендијама обезбеди школовање „домаћих“ кадрова. Стање се, наравно, није могло брзо поправити: у четвртој деценији XIX века, међу председницима судова било је неписмених, већину су чинили они који су били тек описмењени, док је само један имао диплому (Миљковић-Катић, Б., *Структура градског становништва Србије...*, стр. 156). Ипак, и с тим степеном (не)образовања, далеко су одскакали од становништва, а ситуација се поправљала и због њиховог настојања да се, као група, међугенерацки репродукују: не само што су школовали своје синове већ и кћери, па су по томе надилазили и трговце (исто, 159).

⁹⁴ Миљковић-Катић, Б., *Структура градског становништва Србије...*, стр. 160.

⁹⁵ Миљковић-Катић, Б., *Структура градског становништва Србије...*, стр. 164.

⁹⁶ Заједничко анализирање чиновника и официрског кора, као припадника државних апарата, могуће је само на овом степену апстракције (наравно, обе су групације при том изразито

Ако је, дакле, држава током XIX века у својим акцијама практично увек давала првенство политичким над економским циљевима, она је начином на који се самоорганизовала производила и следећу ненамеравану последицу: економски изразито привилегован положај врха „чиновништва“ (политичке елите) и статусне привилегије средњих категорија ове групе, привлачили су најпредузимљивије појединце у државне службе, чак и када су – као што смо видели – почетно припадали протокапиталистичким групацијама (углавном трговачком слоју). Слично је било и унутар слоја „слободних занимања“, о којем се говори у студији о „европеизацији Београда“ на прелазу векова.⁹⁷ Ауторка студије с правом истиче да из те групације, која је по правилу образованија од других и чији интелектуални хоризонт скоро неизбежно укључује просторе (и друштвене процесе) изван локалних оквира, а при том економски није зависна од државе, могу доћи снажни модернизацијски подстицаји. У Србији XIX века то се, међутим, није могло догодити, због једноставног разлога: група је била изузетно малобројна. Статистички гледано, то можда не изгледа сасвим тако: крајем века имала је 2.385 припадника. Када се, међутим, погледа од чега је састављена ова статистичка категорија, наћи ће се да већину у њој чине „свирачи“ (1.704), а затим долазе проститутке (150) итд. Касније је број припадника групе порастао на 4.127, у шта је укључено и 203 ђубретара, 191 мечкар и 7 књижевника.⁹⁸ Истовремено, број адвоката и лекара, две кључне (потенцијалне) модернизацијске професије, био је занемарив (у Београду је, рецимо, 1900. године, првих било 69, а других 19)⁹⁹, а много већи није могао бити, несумњиво, ни њихов утицај на друштвене промене.

Статистичка категоризација, наиме, није претходно приложена (првенствено) хумора ради, већ да би указала на статусни третман друштвене групе: управо је то што су били „слободни“ (од државе!) чинило у Србији припаднике групе не више, него мање модернизацијски делатним. Јер вратимо ли се на основну тезу, држава је упијала скоро сву модернизацијску енергију у земљи. О томе убедљиво сведоче биографије најобразованијих и интелектуално најзначајнијих појединаца у Србији с краја XIX и почетка XX века. Наводећи дугачку листу

хијерархијски организоване). С обзиром на значај војске у политичком животу Србије (а неки јој аутори придају средишњу улогу у политичком животу земље у појединим временима!), детаљније истраживање морало би официрском кору (а посебно војној елити) да посвети посебну пажњу. Види детаљније о политичкој улози војних кругова (као и одговарајућу литературу) у Ђорђевић, Д., *Огледи...*, стр. 55–86; Поповић-Обрадовић, О., „Војна елита и цивилна власт“... Прожимање војних, чиновничких и буржоаских кругова било је, међутим, и емпиријска чињеница: „Српски професионални војници су били регрутовани из грађанске класе, међу синовима високих државних чиновника, официра, као и из сељачких породица.“ Ђорђевић, Д., *Огледи...*, стр. 65.

⁹⁷ Стојановић, Д., *Калдрма и асфалт...*

⁹⁸ Стојановић, Д., *Калдрма и асфалт...*, стр. 191.

⁹⁹ Стојановић, Д., *Калдрма и асфалт...*, стр. 183, 185.

имена универзитетских професора, Стојановићева закључује: „Сретали смо их као представнике градске власти, шефове разних стручних комисија, људе који су као појединци били носиоци великих модернизационих пројеката у главном граду. Истовремено, велики број ових имена налазио се међу посланицима скупштине и министрима, као и у вођству политичких странака“.¹⁰⁰ Ауторка с разлогом упозорава на то да је неиздиференцираност елите (политичке, научне, културне...) у Србији тога доба једна од њених кључних одлика. Али овде није реч само о неиздиференцираности већ о томе да се унутар елите препознавало апсолутно средиште, а то је била држава: заузимање високих положаја у њеним апаратима представљало је средство за остваривање модернизацијских идеја, али и врхунац друштвене каријере. Тако се бављење науком, или уметношћу, или техником, или „слободним (професионалним) занимањима“ преображавало у канал вертикалне политичке покретљивости. Другим речима, модернизацијско настојање имало је спољашњи критеријум успеха: било је вредно, ако је могло донети политички успех (каријерни успон, итд.)!

На овај начин вратили смо се на последњу тачку овог испитивања друштвених актера (чије је делање условило изостанак, односно изразиту успореност) модернизације у Србији током XIX века, средишњих за политичку област, тј. за државу, а то су сами апарати власти (владалац, политичке странке, парламент, војна елита итд.). Наиме, апстрактан говор о држави као актеру промена (њихове брзине, правца, облика итд.) недовољан је за анализу друштвених односа с обзиром на чињеницу да сама држава представља специфично поље друштвених односа, где се појављују различите групације (чији се положај утемељује унутар, али и изван политичког поља односа – у економији, култури итд.), од чијег делања зависи конституисање државе као подсистема друштва, али и њен однос према другим подсистемима (мање или више одвојеним од ње). Наравно, пошто је реч о изузетно сложеном питању како на општем теоријском плану тако и на историографском (везаном за историју Србије у време које се анализира), овде се може изнети само најсумарнији нацрт за његово истраживање.¹⁰¹

Јасно је да се у Србији током читавог XIX века (све до стварања Краљевине Југославије), држава у модерном грађанском смислу (као подсистем који је релативно одвојен од економије, који обезбеђује опште услове за репродукцију капиталистичких односа, организован је тако да се у њему могу

¹⁰⁰ Стојановић, Д., *Калдрма и асфалт...*, стр. 190–191.

¹⁰¹ Налазимо се, уосталом, на терену с веома богатом грађом, јер је за скоро целокупну српску историографију политичка историја једина, или бар доминантна, тема. Од посебних студија види Поповић-Обрадовић, О., *Парламентаризам у Србији 1903–1914*, Београд 1998; Перовић, Л., *Између анархије и аутократије...*; Стојановић, Д., *Србија и демократија 1903–1914*, Београд 2003; Јанковић, Д., *Рађање парламентарне демократије. Политичке странке у Србији 19. века*, Београд 1997; *Модерна српска држава 1804–2004. Хронологија*, Београд 2004.

остваривати кључни интереси владајуће класе, а истовремено обезбеђује интеграцију целокупног друштва)¹⁰² налазила тек у формативној фази, која није до краја завршена до успостављања новог државног оквира. Разлози за касно, и успорено, формирање модерне грађанске државе у Србији јасни су, а неки од тих разлога већ су навођени. Пре свега, овде је реч о историјском наслеђу. Османска империја током XVIII и почетком XIX века безуспешно је покушавала да реформише своју традиционалну организацијску структуру (у којој су коегзистирали аутократски владар и слабо интегрисана, фрагментисана држава, која се заснивала на феудалним односима у распадању)¹⁰³, а Србија се налазила на њеној периферији, до које су реформе најчешће допирале у „посувраћеном“ облику – као повећање посвемашњег нереда. С друге стране, управо је неспособност турске власти да уведе модерну централизовану државну организацију (искуство које су у то време стицали Срби унутар Хабзбуршког царства) омогућавала српском становништву да очува висок степен фактичке аутономије у начину живота, што је значило да су се друштвени односи одржавали у облику патријархалног поретка у малим, релативно изолованим сеоским заједницама,¹⁰⁴ с тек почетним степеном друштвене диференцијације: издвајањем сеоских и локалних старешина („кнезова“) и трговаца стоком. Политичка и правна дезорганизација предмодерне Империје, начин на који је Србија стицала независност (буне и ратови) и патријархални тип друштвене организације подразумевали су да је насиље играло изузетно велику улогу на овим просторима, и то насиље које је првенствено било повезано с личним одликама актера, а не са организованим деловањем државних апарата. Српски владари су на чело државе ступали као ратничке вође, а тако су и окончавали своју владавину, бивајући убијени или насилно смењивани. У довођењу на власт, као и у смењивању, поред политичке олигархије („старешина“), значајну улогу имали су војска и (мушко) становништво („скупштине“).¹⁰⁵ Значи, динамика међусобних односа ова три актера: владара, политичке олигархије и становништва (сељачких маса) битна је за објашњење обликовања институ-

¹⁰² Уп. Lazić, M., *Kapitalizam u evoluciji*. Beograd 1988, стр. 101–109.

¹⁰³ Уп. Мантран, Р., прир. *Историја Османског царства...*, стр. 509–554.

¹⁰⁴ Тадашњи положај Србије Павловић одређује на следећи начин: „Удаљена од центра Царевине... у великој мери организована као самоуправна федерација сеоских заједница...“ Павловић, С., *Србија...*, стр. 39–40.

¹⁰⁵ Карађорђе и Милош Обреновић, утемељитељи „династија“, били су ратничке вође. Владари (Милош, Михаило, Александар Карађорђевић итд.) били су смењивани било непосредно од олигархије („уставобранитељи“), или уз помоћ народних скупштина (1842. и 1858. године), или убијени (Михаило, Александар Обреновић) итд. Први облик власти у осамостаљеној Србији Ђорђевић назива „војном монархијом“. Ипак, он своди улогу војске на Балкану на инструменталну: „Војска је била значајан чинилац, коришћен у борби политичких такмаца и група, у домаћој и спољној политици.“ Уп. Ђорђевић, Д., *Огледи...*, стр. 56.

ција, и политичких, али и друштвених односа у целини, у Србији током XIX века.¹⁰⁶

Посматрано на уобичајен, хронолошки, начин, може се рећи да је процес стицања државне самосталности Србије првобитно (све до краја шесте деценије XIX века) значио успостављање затворене проширене патријархалне сеоске заједнице. Оно што је ту заједницу разликовало од претходног поретка („самоуправне федерације сеоских заједница“, како је карактерише Павловић, односно „кнежинске федерације“, према Ђорђевићу) јесте повећана сигурност живота и, нарочито, имовине: сељачког поседа, трговачких активности, те управних прерогатива политичких вођа. На челу заједнице био је „старешина“/„господар“, као (бар по тежњи) аутократски владар, ограничен традиционалним нормама, али и изложен побунама непосредно подређених „старешина“ (у случају „уставобранитеља“ успешним!), или припадника шире заједнице, ако би систематски угрожавао њихова традиционална права. Постепена консолидација овог поретка, који је почивао на аутаркичном сељачком друштву ситног поседа, омогућила је стабилизацију процеса економске и политичке диференцијације, који су били међусобно суштински испреплетени: богаћење уског друштвеног слоја ишло је под руку с уобличавањем административних, репресивних и судских државних апарата (при чему је, као што је показано, заузимање виших положаја унутар апарата обезбеђивало стицање економског капитала, док је акумулација тог капитала стварала претпоставке за заузимање политичких положаја; при том је кључно то што је између та два кретања постојала значајна асиметрија: стицање положаја унутар државних апарата имало је предност над економском акумулацијом).

Перовићева с правом издваја једну важну тачку у том процесу: „Прекретници у развоју демократије у Србији друге половине XIX века од патријархалне ка модерној демократији, чини Устав од 1869. године“.¹⁰⁷ Реч је, међутим, о нечем много темељнијем него што је разлика између типова демократије, а то је кретање ка успостављању потпуно новог друштвеног облика, модерне државе као система власти који почива на диференцирању класних интереса, стабилизацијом бирократским апаратима, писаним нормама, релативној одвојености од економског подсистема итд. То кретање започело је „турским уставом“ из 1839. године, којим је утврђено наследно владарско право за породицу Обреновић, али је управо та статутарна гаранција врховне власти значила покушај радикалног прекида с традиционалним поретком, у којем вођу бира народна скупштина. Истовремено, успостављањем савета који је контролисао кнеза,

¹⁰⁶ Ту динамику један аутор коментарише на следећи начин: „У овом такмичењу (за власт – прим. М.Л.) између кнеза и олигархије, свако је покушавао да на рачун оног другог задовољи сељаштво“. Павловић, С., *Србија...*, стр. 49.

¹⁰⁷ Перовић, Л., *Између анархије и аутократије...*, стр. 80.

народна скупштина – као установа патријархалног поретка – додатно је развлашћена у корист политичке елите у настајању. Иако су „уставобранитељи“ начинили читав низ институционалних реформи на трагу политичке модернизације земље (Грађански законик из 1844. године, почетак формирања бирократског управног апарата, школовање припадника тог апарата на Западу, развој школског система у земљи итд.), због успорене економско-класне диференцијације они су легитимитет за своју власт још могли црпсти само из „народа“, тј. из традиционалистички оријентисаног сељаштва. Стога је незадовољство народа могло представљати сигуран (а на унутрашњем плану и довољан) ослонац за нову промену режима, 1858. године, када су се Обреновићи вратили на власт, а олигархијски политички поредак био поновно замењен личном влашћу кнеза Михаила.

Друштво у Србији, од стицања аутономије па све до краја XIX века, одликује, дакле, на политичком плану, смена аутократских и олигархијских поредака, ослоњених на масовну мобилизацију сељаштва. Изградња модерних државних апарата – управне бирократије, судства, стајаће војске, школског система итд. – није могла да уклони ту динамику односа између политичке елите (која се и сама налази у формативној фази – тј. преображава се из патријархалног старешинства у поседника положаја унутар државних апарата, у оквиру којих су концентрисане организацијске друштвене снаге) и сељачке масе, и то зато што је напредовање друштвене диференцијације – стварање групација које би се налазиле између политичке елите и сељаштва, а у првом реду капиталистичке класе и средњих слојева – било изразито успорено.¹⁰⁸ А оно је било успорено, као што је речено, зато што је: прво, оријентација на друштвени успон била везана примарно за државу а не за економију (односно, положаји у државним апаратима посредовали су у стицању економског капитала – било тако што су се припадници политичке елите богатали захваљујући контроли над организацијским ресурсима – односно путем конверзије ресурса! – било тако што су се богати људи, а то значи трговци, оријентисали на укључивање у државне апарате, властито, или својих потомака); и друго, политичка елита (аутократе или олигарси) тежила је да ограничи диференцијацију, штитећи сељаке од грабежи старешина, или од последица деловања тржишних односа (и на тај начин учвршћујући свој владавински легитимитет у међусобној политичкој борби).

Контрадикторан процес, током којег се држава модернизује, а друштвени односи на којима она почива, па стога и сам начин владавине, заостају за изград-

---

¹⁰⁸ Друштвени јаз између масе сељаштва и политичке елите у настајању, те непосреданост везе између те две групације, убедљиво су демонстрирали састави народних скупштина, у којима су доминирали неписмени сељаци, уз појединачне припаднике елите. Уосталом, тако је и почело: „Карађорђе и Милош били су неписмени. Од дванаест чланова прве српске владе само су четворица умела да читају.“ Ђорђевић, Д., *Огледи из новије балканске историје*, Београд 1989, стр. 27.

њом државних апарата (што онда, последично, знатно успорава и модернизацију самих тих апарата!), најјасније се испољио после 1881. године.¹⁰⁹ Тада је, као што је познато, донето више закона: о штампи, зборовима и удружењима, судској независности, стајаћој војсци, народној банци, обавезном основном образовању.¹¹⁰ Крајње ограничени донели те „револуције одозго“¹¹¹ показали су се у томе што је коначну институционализацију страначког система искористила управо Радикална странка: спроводећи изузетно успешну масовну мобилизацију сељаштва, она је трајно маргинализовала све друге политичке странке.¹¹² Најснажније средство те мобилизације била је агитација против капиталистичке модернизације. Њу је претходно користио већ Светозар Марковић, залажући се за некапиталистички развој Србије, утемељен на друштвеној једнакости и народној самоуправи.¹¹³ А у томе су га следили Јеврем Марковић и Адам Богосављевић, утемељитељи радикала, предлажући 1875. године Народној скупштини да се уклоне институционалне основе за економско раслојавање друштва, у шта су убрајали и већи број школа, и жандармерију и дипломатска представништва Србије у иностранству.¹¹⁴

Ако је борба против нарастајућег друштвеног раслојавања нешто што се уобичајено јављало с напредовањем капитализма, било у облику спонтаних, или организованих, радничких покрета, било странака, или појединачних акција и т. сл., за правац (и брзину) који је узимала модернизација у Србији веома је индикативно то што су „чиновници“ били друштвена група коју су радикали најжешће нападали због богаћења. Тако су, у поменутом предлогу Скупштини, Богосављевић и Марковић истицали: „Наш је тежак испуцао радећи, па ипак живи у непрестаном страху и бризи не знајући да ли ће уживати плодове свога труда...; док напротив чиновник живи без бриге, била суша, била киша, био петак, био светак, њему је свеједно, он зна да се тежак већином храни сувом пројом, пасуљом, копривама и луковцем, док напротив чиновник се храни белим лебом, месом и другим изредним јелима. Док тежаци живе у ниским чађавим кућицама, а спавају скоро на голој земљи, дотле се чиновници башкаре по великим и сјајним кућама, а спавају на меким душецима.“¹¹⁵

¹⁰⁹ „...Држава је у Србији израстала брже но што се мењало њено друштво“ Ђорђевић, Д., *Огледи...*, стр. 198.

¹¹⁰ Уп. Перовић, Л., *Између анархије и аутократије...*, стр. 140–141.

¹¹¹ Како се делање напредњака и либерала, на очигледно прејак начин, карактерише у Перовић, Л., *Између анархије и аутократије...*, стр. 23.

¹¹² „Деведесете године су у знаку борбе између личне власти монарха и партијске власти Народне радикалне странке.“ Перовић, Л., *Између анархије и аутократије...*, стр. 151.

¹¹³ Перовић, Л., *Између анархије и аутократије...*, стр. 97.

¹¹⁴ Перовић, Л., *Између анархије и аутократије...*, стр. 88. Најпознатији пример антимодернизацијске агитације Радикала из тог времена је, свакако, борба против изградње железнице у Србији, као инструмента стране доминације и угрожавања народне традиције. Уп. Перовић, Л., *Између анархије и аутократије...*, стр. 259–268.

¹¹⁵ Нав. п. Перовић, Л., *Између анархије и аутократије...*, стр. 106.

На овај начин непосредно се исказала негативна дијалектика која се конституисала у процесу почетног капиталистичког развоја Србије: политичка област (држава – у свом иницијално-формативном стадију модернизације) успоставила се као средиште (патријархалног, предмодерног) друштва Србије половином XIX века, у напорима за његово ослобађање од Османске империје, која сама није успевала да се ослободи распадајућих феудалних односа. Унутар српског друштва, које је тек започело економски да се диференцира на капиталским основама, формирана је политичко-управна структура – државни апарати који су се преображавали из патријархалних у бирократске организације – која је овладала целокупним друштвом (ослањајући се на бројчано једино релевантну, унутрашње неструктурисану, традиционалистичку групу ситнопоседничких сељака). Тако се капитализам у формативној фази у Србији непосредно усмерио ка облицима које је Вебер називао „политичким капитализмом“, укључујући оба његова својства: трајно стицање добити на основу „гаранција политичке власти“; али, што је било још важније, и уобличавање процеса промена, тако да се они одвијају као „политички оријентисани догађаји који пружају те могућности за добит (а који су – прим. М. Л.) *ирационални* са економског становишта, тј. са становишта оријентације према изгледима на тржишту...“¹¹⁶

У првом случају, као што је показано, стварана је симбиоза између наступајуће капиталистичке класе и врхова државног апарата, где су првенство (како по моћи тако и по друштвеном угледу, па тиме и као најпожељније подручје делања и каријере – властите или за потомство) задобијали „чиновнички“ апарати. А у другом случају таква је оријентација доводила до знатног успоравања не само акумулације капитала и формирања капиталистичких предузећа него и класе засноване на приватном капиталу, која би могла представљати противтежу држави. Уместо тога, успорен капиталистички развој омогућавао је продужену репродукцију изразито преовлађујућег сељачког друштва, а у огромној сељачкој већини упориште су налазили не само традиционални односи доминације (ослоњени примарно на политичку моћ, а не на власништво) него и, као што смо управо видели, радикални критичари тадашњег (потенцијалног) смера друштвеног развоја. Када су, дакле, радикали, на темељу своје критике државе као средишта (успорене) економске диференцијације, успешно мобилисали сељачке масе, утврдили су за дуже време свој политички доминантан положај (налазећи достојне супарнике у борби за контролу државних апарата само међу владарима, који су настојали да – ослањајући се на исту друштвену подлогу, атомизовано традиционално сељачко друштво – учврсте своју аутократску власт).

Другим речима, и сасвим сажето изложено, капиталистички развој Србије, с обзиром на то што је почетно био утемељен као „политички“ (с класом приватних власника – капиталиста – која је била тек у заметку), успоставио је на

¹¹⁶ Вебер, М., *Привреда и друштво*, I, Београд 1976, стр. 130, 131.

институционалном плану, и на плану друштвених односа (класа, политичких елита итд.), механизме којима се репродуковао као државо-центричан и, стога, изразито успорен у тржишној области.¹¹⁷ У тим су оквирима односи између политичке елите и, бројем несразмерно надмоћне у односу на друге групације, сељачке масе – уз малобројне, слабе и на државу ослоњене „тржишне класе“ и средње слојеве – на дуги рок дефинисали знатно успорену (капиталистичку) модернизацију земље (и то успорену унутар свих подсистема – економског, културног, друштвеног, али и самог политичког!). Односи између друштвено доминантне политичке елите и изразито преовлађујуће сељачке већине успостављали су се као „односи (неједнаке) размене“, при чему је политичка елита штитила (с временом све оскудније) егзистенцијалне основе традиционалног сељачког живота, петрификујући патријархалну аутаркичну заједницу засновану на ситном поседу, неспособну за властиту акумулацију, али и отпорну према посезању споља (од капиталистичке класе у настајању). С друге стране, политичка елита на власти одржавала се, или је ту власт освајала, ослањајући се на сељачку масу, било легитимацијски (доводећи њене представнике у великом броју у Парламент, доносећи законе о ослобађању од дуга, заштити минимума власништва итд.), или мобилизацијски (подстичући је на побуне, или проширујући право гласа на неписмено становништво, подложно демагошким манипулацијама). Непосредован однос политичке елите и сељачке масе представљао је основу практично континуиране репродукције ауторитарних режима на овим просторима, од Милоша Обреновића, на почецима независне Србије, до Александра Карађорђевића у оквирима проширене југословенске државе, па и касније, унутар социјалистичке Југославије. Тек је у овом последњем случају, који је донео радикалну системску промену односа (социјалистички командно-плански поредак), та динамика први пут прекинута, тако што је сељачкој маси понуђен „позитиван“ програм материјално и статусно стимулисане брзе деаграризације и индустријализације (при чему је, наравно, ситан сељачки посед још једном био – изнуђено! – заштићен).

Капиталистичка класа била је у датим историјским условима више талац државе него њен ментор. Стога се она није примарно усмерила на то да државу подвргне својој (спољашњој) контроли него је настојала да заузме положаје унутар самих државних апарата, јачајући тиме државу на штету властитог класног конституисања. У таквом свом самоограничавајућем делању налазила је

¹¹⁷ Друштвени односи који су у Србији успостављани – на темељима ранијих односа унутар опадајуће Османске империје, и с обзиром на начин освајања државне самосталности – могли би се, условно, назвати односима у којима преовлађује интензивна – државна – присила (на супрот односима с интензивним капиталом, и односима у којима је успостављена равнотежа између капитала и присиле), а према познатој Тилијевој класификацији. Уп. Tilly, C., *Coercion, Capital and European States AD 990–1990*, Oxford 1990.

„подршку“ и међу средњим слојевима у настајању како „чиновничком“ – који се скоро у целини и оформио у оквирима државних апарата – тако и интелектуалном, чије је рађање поново понајвише било плод активности државе (која је рано почела да школује неопходне кадрове, најпре у иностранству, а затим – када су у земљи створене кадровске и институционалне претпоставке – и у Србији; тај процес једна ауторка умесно је назвала „планирањем елите“¹¹⁸. Значај културне елите у тим процесима био је првенствено у томе што је непрестано и страствено легитимисала идеју о (сукцесивном, континуираном итд.) националном ослобођењу (од Османске, па Хабзбуршке империје), као о апсолутно приоритетном друштвеном задатку, чиме је државу истурила као средишњег друштвеног актера, а све друштвене групе и институције представила као пука средства за остварење тог циља, па тиме неизбежно и као потчињене држави (при чему се, као што смо видели, и за ову групацију улазак у политичку елиту представљао као најпожељнији каријерни образац).

Укратко, трајна (неједнака) „размена“ са сељаштвом, те „симбиоза“ са (подређеном) буржоазијом и („кооперативном“ – у односу на крајњи циљ, без обзира на парцијалну критичност) културном елитом, обезбеђивали су политичкој елити у Србији (увек унутрашње нејединственој, трајно обележеној жестоких међусобним сукобима између ауторитарног владара, политичких странака и војске) средишње место у друштвеној хијерархији, а друштвену организацију чинили су државоцентричном. Могло би се, најзад, рећи да је социјалистички (командно-плански) поредак у СФРЈ представљао врхунац овог (добрим делом континуираног) друштвено-историјског тока, али и да је тај поредак својом некапиталистичком модернизацијом умногоме искоренио једну од темељних претпоставки дотадашњег историјског кретања – сељачко друштво. Другим речима, комунисти су за неколико деценија успели у ономе што капиталистичка класа у Србији за претходних стотинак година није била способна да постигне. Насупрот том достигнућу, међутим, показује се да је овде укидање једног од темеља државоцентричности поново било резултат деловања политичке елите, а не ојачалих друштвених класа, па је – консеквентно – и рушење самог социјалистичког поретка, као што је показивано, последица укрштања спољашњих чинилаца и делања, првенствено политичке елите. У том се смислу, са друштвеног становишта, као темељно питање садашње постсоцијалистичке трансформације поставља конституисање друштвених групација релативно независних од државних апарата – капиталистичке класе, на првом месту, и с њом повезаних средњих слојева – који би могли да ограниче делање државних апарата и политичке елите на оквире политичког подсистема (разумљиво, у околностима

¹¹⁸ Уп. Трговчевић, Љ., *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у XIX веку*, Београд 2003. Реч је о студији у којој се стварање интелектуалне елите у Србији XIX века детаљно анализира.

савременог глобализујућег капитализма, у чијим оквирима држава – и поред неолибералних покушаја радикалне редукације њених економских овлашћења – нужно задржава кључну (неизбежну) „регулаторну“ улогу.¹¹⁹ Тек би такво класно конституисање могло да „раздржави“ (односно деполитизује) процесе друштвене репродукције у Србији и постави друштвено-економски развој као темељан аутономни циљ (штитећи тај циљ, али и средства за његово остварење – људске и материјалне ресурсе – од непрестаних посезања политичке елите).

---

¹¹⁹ В. више о овој теми у Lazić, М., *Kapitalizam u evoluciji...*

Summary

Mladen Lazić

Social relations in Serbia in the period of belated development of capitalism

Analysis begins with the fact that in the mid-20th century in Yugoslavia a revolutionary (systematic) change was carried out: belated formative stage of the capitalistic system was replaced with collective ownership (socialist) type of social reproduction. The author analyses social relations in Serbia in 19th and 20th century, tracing continuity of supremacy of state over society. The analysis is based on relation of uneducated „sea of peasants“, military and ruling elite, and thin stratum of bourgeoisie. State-centrism was identified as a way of modernization of traditional society in Serbia, which paid severely high prices in human lives and material possessions. The author identifies three basic elements of continuity of social (state and ideological) structures during 19th and 20th century in Serbia: 1. median social role of the state towards the owners of the small properties, which implies protecting them from capitalistic ways of differentiations and „proletarizations“; 3. egalitarian and authoritarian ideology. Therefore, it has been concluded that the whole structure was close to socialistic type of planned regulation. Permanent „exchange“ with the peasantry, as well as symbiosis with the bourgeoisie and cultural elite, secured a central place in social hierarchy for political elite in Serbia, and made social organization state-centralized. Therefore, socialist regime in SFRY resembled top of that socio-historical development, but, at the same time, by its non-capitalistic modernization, managed to eradicate one of the basic factors of historical development – peasantry. For a few decades, communists managed to succeed what capitalistic class in Serbia was not capable of achieving in a period of hundred years. A basic question of post-socialistic transformation is constitution of social groups relatively independent of the state apparatus – capitalistic class and middle class –which could limit influence of state apparatus and political elite on the frames of political subsystem.